

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi
Psixologiya kafedrası
Ümumi psixologiya fənni Üzrə

KURS İŞİ

Mövzu: Qabiliyyətlərin psixoloji mahiyyəti

Tələbə: Günel Şahmərdanlı
Kurs I qrup 03
Elmi rəhbər: A.K.Musayeva

BAKİ – 2010

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Qabiliyyətlər və intellektin quruluşu.

1.1. Qabiliyyətlər haqqında anlayış.

1.2. Qabiliyyətin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsali

II Fəsil. Qabiliyyətin formalaşması.

2.1. Təbii imkanlar və fəaliyyət.

2.2. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri.

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

GİRİŞ

Qabiliyyət şəxsiyyətin müəyyən fəaliyyət sahəsinə daha çox yararlı olduğunu göstərən müəyyən işi müvəffəqiyyətlə icra etməsi üçün subyektiv şərt olan fərdi psixi xüsusiyyətdir. Məsələn elmi-texniki fəaliyyət sahələri üçün məcərrəd təfəkkür, müşahidəçilik, musiqi sahəsində incə eşitmə, mühkəm yaddaş və sair.

Fəlsəfə tarixində qabiliyyət irsən keşən keyfiyyət kimi izah edilirdi. İngilis filosofu C.Lonn və fransız materialistləri fərdin qabiliyyətinin məhdədən tam asılılığı fikrini irəli sürdülər. Marksist fəlsəfəyə görə qabiliyyətin inkişafının ilkin şərtləri olan anotomin fizioloji xüsusiyyətlər (təbii imkanlar) anadan gəlmədir. Qabiliyyətin ölçü isə fərdin fəaliyyəti prosesində və onun nəticəsində başqa adamlarla mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə və münasibət sayəsində formalaşır.

Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarda fəaliyyətin məxtəlif nüvlərində qabiliyyətin formalaşması məsələsi yer tutur. Bu və ya digər sahədə qabiliyyətin inkişafı üçün həmin istiqamətdə ciddi fəaliyyət vacibdir. Psixologiyada qabiliyyətin hamı tərəfindən qəbul edilən vahid tipologiyası yaradılmışdır. Hər bir adamda müxtəlif sahələr üzrə qabiliyyət yarana bilər. Qabiliyyət çox vaxt davamlı maraq və meyllərdə özünü

göstərir. Lakin sadəcə marağ və meylin olması hələ insanın müəyyən qabiliyyətə malik olduğunu bildirmir. Yalnız bu və ya digər fəaliyyətin icrası prosesində davamlı marağ qabiliyyətin təşəkkülü və ----- əsaslı təsir göstərə bilər. Qabiliyyətin tam inkişafı üçün əməksevərliyin rolu böyükdür. Qabiliyyətin inkişafı əsasən cəmiyyətin ictimai-tarixi və inkişafın maddi həyat şəraitindən asılıdır. ----- və ----- quruculuğu dıvırdə insanların qabiliyyəti və istedadlarının hərtərəfli inkişafı üçün geniş şərait yaranır. Qabiliyyətin inkişaf etmiş forması istedaddır. Ülvi texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə qabiliyyətin insanın özü və ya başqalarının köməyi ilə aşkar olunması və inkişaf etdirilməsi mühümdür. Qabiliyyət vasitəsi ilə insan məqsədinə bir addım da yaxınlaşır. Qabiliyyət insanın həyatda rastlaş. Biləcəyi bir çox problemləri həll etməyə imkan verir.

QABİLİYYƏTLƏR VƏ İNTELLEKTİN QURULUŞU

1.1. Qabiliyyət haqqında anlayış

Məşhur Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Mirzə Səfər» povestinin qəhrəmanı günlərin bir günündə şer yazmaq istəyir. Yazıçı onun bu vəziyyətini belə təsvir edir: «Mirzə Səfər eşitmişdi ki, şer yazmaq üçün iki vasitə lazımdır: xəlvət otaq və bir şüşə şərab. Şərab içdikdən sonra təb açılıb, şer öz-özünə su kimi axacaqdır. Qafiyə tapmaqda çətinliyə uğradıqda iki dəfə qezylə təpiyini yerə zırparsan, o saat qafiyə öz-özünə tapılar. Mirzə Səfər bir şüşə qırmızı şərab alıb gəlmişdi evə. Mirzəyə demişdilər ki, şərab, əlbəttə, gərək qırmızı olsun ki, yarın dodaqlarına oxşasın. Şərabı masanın üstünə qoyub, papağı bir tərəfə, çuxanı o biri tərəfə atıb, yaxasını açıb, başının tüklərini pırtlaşdırıb, özünə bir laübalı sifət verib aynaya baxdı, dedi: Afərin, Səfər, indi xalis şairsən. Şərabdan bir stəkan töküüb içəndən sonra gördü gözləri də qızarıb, daha şairliyinə şəkk ola bilməz. Stulda əyləşib, qarşısına bir vərəq kağız qoyub qələm götürdü, dörd, beş dəfə qələmi mürəkkəbə batırırdıqdan sonra durub otaqda bir-iki baş gəzindi. Hərçi fikir etdisə şeri başlamaq mümkün olmadı. Bir stəkan da içdi. Beyni bir qədər də qızıxdı, əyləşib qələmi alıb gözəl xətlə yazdı: «Darvazamızı fələk vurubdur!». Mirzə Səfər hərçi çalışdısa ikinci misra gəlmədi.

Mirzə Səfər niyə şer yazma bilmədi? Sualın cavabı aydındır onun bu sahədə qabiliyyəti yox idi. Qabiliyyət nədir? O necə əmələ gəlir, formalaşır inkişaf edirmi? Qabiliyyətləri psixoloji baxımda xarakterizə etmək üçün 3 cəhəti nəzərə almaq lazımdır.

1) Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Fərdi sızınə diqqət edin: insanlar uz qabiliyyətlərinə gürə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri zoxdur.

Temperament də, xarakter də şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Bəs, onda qabiliyyətlər, şəxsiyyətin digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən-temperament və xarakterdən nə ilə fərqlənir?

2) Mirzə Səfərin başına gələn əhvalat bu suala tutarlı cavab verir: qabiliyyətlər bu və ya digər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün başlıca şərtidir. Bu məsələni dəqiqləşdirək: fəaliyyət prosesində temperament də, xarakter də müəyyən rol oynayır. Lakin fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası bilavasitə onlardan asılı deyildir. Mirzə Səfərdə müvəffəqiyyətli temperament və xarakter əlamətləri var idi. Onların bir zoxu hətta şairlik üçün çox əlverişli idi. Məsələn, Mirzə Səfər həvəsli adamdı, «səhərdən axşamacan evdə oturub» işləyə bilirdi. Lakin, gürəsən, hüvsələli olmaqla yaxşı şer yazmaq olarmı? Əlbəttə, olmaz! Bəs, hüvsələsiz adam necə, şer yazma bilərmi? Əlbəttə, yazma bilər. Ancaq bir şərtlə: şer yazmaq üçün adam gərək müəyyən qabiliyyətlərə poetik qavrayışa, obrazlı təfəkkürə, yaradıcı təxəyyülə, ifadəli dilə və s. malik olmalıdır. Mirzə Səfərdə isə bu qabiliyyətlər yox idi.

Deməli, şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən hər birinin fəaliyyət prosesində uz yeri, uz vəzifəsi vardır. Fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası ancaq qabiliyyətlərlə şərtlənir.

3) Gəlin, indi də belə bir situasiya təsəvvür edək: Mirzə Səfərə şerin yazılması qaydaları haqqında məlumat verək, ona əruz və ya heca vəznində şer yazmağı öyrədək, psixoloji dildə desək, ona bu sahədə müəyyən bilik, bacarıq və vərdiş asılacaq. Gürəsən belə olsa, Mirzə Səfər şer yazma bilər. Əlbəttə, yazma bilər. Lakin bu sahədə zəruri qabiliyyətlərə malik olmadığı üçün onun yazdığı şer ancaq qafiyələnmiş, vəznə salınmış söz yığınınından ibarət olacaqdır. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq psixologiyada qabiliyyəti xarakterizə edərkən fəaliyyətin sadəcə olaraq icrasından yox, müvəffəqiyyətli icrasında danışırlar («müvəffəqiyyətli» sızınə diqqət yetirin).

Qabiliyyətlərin bilik, bacarıq və vərdişlərlə əlaqəsi psixoloji cəhətdən aktual problemdir. Bu məsələ həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, uşaqların tərbiyəsi işində ən çox səhvə məhz həmin sahədə yol verilir.

Gəlin, A. və B. adlı iki uşaq təsəvvür edək. Onların ikisinin də 10 yaşı var. A-nın yaxşı musiqi qabiliyyəti var: musiqi eşidəndə hər şeyi unudur, melodiyaları asanlıqla yadında saxlayır, mahnı oxumaqdan doymur.

Lakin bu sahədə onunla hez kəs məşğul olmamışdır, hətta цзънън hez musiqi aləti də yoxdur.

B-nin isə musiqi qabiliyyəti yoxdur: musiqini xoşlamır, melodiyaları yadında saxlaya bilmir. Ancaq 5 yaşından başlayaraq valideynləri musiqi müəllimi tutmuş, ona pianoda çalmaqla yanaşı, həm də nota savadı öyrətmişlər. Yeni A-nın qabiliyyəti var, bilik, bacarıq və vərdişi yoxdur, B-nin isə əksinə, bilik, bacarıq və vərdişi var, qabiliyyəti yoxdur,

Tutaq ki, A-da, B-də musiqi məktəbinə daxil olmaq istəyir. Onlardan hansı qəbul imtahanını daha yaxşı verə bilər? Bu suala cavab yemək üçün biz müəllimin psixoloji səriştəyə malik olub-olmadığını bilməliyik: əgər müəllimin psixoloji səriştəsi yoxdursa, üstünlüyü B.-yə verəcəkdir. Əgər o, psixoloji səriştəyə malikdirsə, A. ilə B. arasındakı mühüm fərqi-bilik, bacarıq və vərdişlərlə deyil, məhz qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı fərqləri gürəcəkdir.

Belə gəman edək ki, uşaqların hər ikisi musiqi məktəbinə daxil olmuşdur. Görəsən, bu şəraitdə onlarda musiqi qabiliyyətləri necə inkişaf edir? Psixologiyada onlarla bu kimi faktlar məlumdur: belə hallarda qabiliyyətli uşaqlar bilik, bacarıq və vərdişlərə sürətlə yiyələnirlər; bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndikcə, onlarda qabiliyyətlərin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır. Müvafiq sahəyə qabiliyyəti olmayan, ilk vaxtlar uşqlarının ancaq biliyi, bacarığı və vərdişləri ilə fərqlənən uşaqlar isə, necə dəyərlər, yalnız «yerində addımlamağa» başlayırlar, yəni inkişaf etmirlər. Təsədüfi deyildir ki, müəllimlər gürkəmli adamların bir çoxunun uşaq vaxtı qabiliyyətlərini gürə bilməmiş və onları «adi uşaqlar hesab etmişlər.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Əgər müəllim hərtərəfli yoxlama aparmadan uşağın ancaq məyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə malik olub-olmamasına görə onun qabiliyyətli və ya qabiliyyətsiz olması haqqında nəticə çıxarırsa, elmi cəhətdən kobud, praktik cəhətdən isə zərərli addım atır. Bu cəhəti dəzgьn başa düşmək ьзъn iki məsələni ayrıca qeyd etmək lazımdır:

a) bilik, bacarıq və vərdişlər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Uşaq müvafiq fəaliyyət sahəsi ьзъn zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnməyibsə, notda yazmağı, çertyoj çəkməyi, rəsm etməyi və s. үyrənməyibsə, onun musiqi, texniki və rəsm qabiliyyətləri yaxşı inkişaf edə bilməz. Uşaqların qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onların müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ardıcıl surətdə fikir verilməlidir;

b) qabiliyyətlər bilavasitə bilik, bacarıq və vərdişlərdə deyil, onların qazanılma dinamikasında, yəni ьъъn başqa şərtlər eyni olduqda, bu fəaliyyət ьзъn zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesinin nə qədər tez, dərin, asan və mühkəm icra olunmasında təzahır edir. ьъъn başqa şərtlər eyni olduqda yeni A. və

B. eyni musiqi məktəbində, eyni müəllimin sinfində oxusalar, onların bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi sahəsində müһm fərqli cəhətlər meydana zıxacaq: A. musiqi qabiliyyəti olduğu üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə B. və nisbətən daha tez, daha asan, daha mühkəm yiyələncəkdir. Təсъbəli müəllimlər həmişə bu cəhətə diqqət yetirirlər. Məktəb praktikasında belə hallara az təsadüf olunmur: hər hansı bir şagird dərsləri bir dəfə oxuyur və «5» qiymət alır. Başqa şagird isə «5» qiymət almaq ьзъn dərsləri ən azı dörd-beş dəfə oxuyur. Onların hər ikisi əlazı olsa da, təcrübəli müəllim həmin şagirdlərin qabiliyyətləri arasındakı fərqi gürьr. Birinci tipli şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti müəllimi qətiyyənlə təmin etmir. O, həmişə valideynə şikayət edir: «çox qabiliyyətli uşaqdır. Lakin tənbellik edir, kifayət qədər zalışmır...»

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz xьsusiyətlərə əsasən qabiliyyətlərə aşağıdakı kimi tərif verə bilərik: Qabiliyyətlər şəxsiyyətlərin fərdi-psixoloji xьsusiyətləri olub məyyən fəaliyyətlərin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun ьзъn zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqlərdə ifadə olunur.

1.2. Qabiliyyətlərin үзъlməsi və əqli-inkişaf əmsalı

Qabiliyyətlər nəinki keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından bir-birlərindən fərqlənirlər. Qabiliyyətlərin ölçülməsi dedikdə, onların kəmiyyət cəhətdən xarakterizə olunmasını nəzərdə tuturlar. İntellekt latın sözüdür, məxtəlif dillərdə anlama dərk etmə, başa düşmə, dərak, ağıl mənalardan işləmir. Psixologiya elminə həmin termindən çoxdan istifadə olunsada o XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində daha geniş mənə kəsb etmişdir. XX əsrdə elmi-texniki inqilabla daha geniş mənə kəsb etmişdir. XX əsrdə elmi-texniki inqilabla daha geniş mənə kəsb etmişdir. XX əsrdə elmi-texniki inqilabla əlaqədar olaraq insanın idrak fəaliyyətinə yüksək tələblərin verildiyi bir şəraitdə intellekt psixologiyasının aktual problemlərindən birinə zəvirlənmişdir. Məsələn psixologiyada intellektin onlarla tərifli məlumdur. Onların müqayisəli təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı psixoloji məktəb və cərəyanlarda intellekt daha çox 1. təlimə qabillik (təni intellekt səviyyəsi yüksək olan adam daha asanlıqla tez və yaxşı oxuyur) 2. məcərrəd simvollarla əməliyyat aparmaq məhəm əlaqələri başa düşmək və malik olduğu təcrübə əsasında onlara cavab vermək qabiliyyəti. 3. yeni situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur. Aydın məsələdir ki, intellektin nəzərdən keçirdiyimiz xarakteristikaları biz biri ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır. Onların bir-birindən ayırmaq olmaz. İnsan intellektinin uyğunlaşması funksiyası nə qədər mühüm olsa da xarici ailənin yaradıcılıqla əks olunması onun əsasını təşkil edir. İntellektin səviyyəsini necə məyyən etmək və onun necə ölçmək olar? XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bu sual psixologiyaya əzən təkcə praktik əhəmiyyətə malik deyildi. O, birinci növbədə metodoloji məsələ idi.

A. Bine əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar problemini öyrənirdi. O, bu mühüm problemi həll etmək üçün maraqlı yol göstərdi. A. Bine uşaqların bilavasitə intellektual sual səviyyəsini ölçməyi, bu məqsədlə uşaqlar bilavasitə intellektual səviyyəsini ölçməyi, bu məqsədlə uşaqlar tərəfindən məvəffəqiyyətlə həll edilməsi məmkən olan xüsusi tapşırıqlardan istifadə etməyi təklif etdi. A. Bine T. Simon adlı başqa fransız psixoloqu ilə birlikdə məxtəlif yaşlı uşaqların diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü və sair cürənməyə başladı. Bu eksperimentlər əsasında yeni testlər yaradıldı. Psixologiyada həmin testlər Bine-Simon testləri kimi məlumdur.

XX əsrin əvvəllərində Bine-Simon testləri əqli inkişaf səviyyəsini məyyən etmək əzən əlverişli vasitə hesab olunurdu. Onların yaranması ilə tekstologiyada yeni istiqamət əmələ gəlirdi. Bine-Simonun testlərində fərdi fərqlər ölç-ölçüydə deyil, yaşla əlaqədar sürətdə ölçülürdü. Əgər uşaq öz həmyaşdalarının əksəriyyəti tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqları həll edə bilirdisə, o, normal uşaq hesab edilirdi. Lakin bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar uşaq üçün ya həddindən artıq asan, ya da çətin olurdu. Bu faktın məyyən edilməsi və psixoloji cəhətdən təhlil olunması onunla nəticələndi ki, tekstologiyaya xronoloji yaş CA anlayışı ilə yanaşı yeni anlayışdan ağıl yaşı MA anlayışından istifadə olunmağa başlandı. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsi ya əqli geriliyin ya da istedadın göstəricisi hesab olunurdu. 1912-ci ildə V. Ştern onların nisbətini intellekt əmsalı adlandırdı. İntellekt əmsalı LQ aşağıdakı düsturla hesablanır: . Ağıl yaşı (MA) məvafiq şkalaya görə məyyən edilir. Belə şkalalar müxtəlif uşaqlar üzərində aparılmış sınaqlara əsasən tərtib olunur və tekstologiya praktikasında əslində normativ göstəricisi kimi istifadə edilir, yeni şkalada uşaqların topladığı xala görə onların ağıl yaşının necə olduğu göstərilir. Testoloqlar LQ-in göstəricilərinə xüsusi əhəmiyyət verir və uşağın taleyini ona əsasən qeydsiz-şərtsiz həll edirdilər. LQ aşağı olanda uşağı əqli cəhətdən geri qalanlar əzən xüsusi məktəblərə, yüksək olan isə onu istedadlı uşaqlar üçün məktəblərə gündəridilər. Məsələn psixodiagnostikada testlərin məxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onların izərisində intellekt testləri, qabiliyyət və ya kreativlik testləri, nailiyyət testləri və s. xüsusi yer tutur. XX əsrdə Qərb psixologiyasında testlərin tətbiqi metodikasını təkmilləşdirilmiş, öz-ölçüydə maraqlı olan orijinal testlər yaradılmışdır. Lakin bezi testlərin tətbiqində bir tərəfliliyə de yol verilmişdi, guya LQ sabit xarakter daşıyır, uşağın yaşı artsa da onda mühüm dəyişikliklər baş vermir, uşağın öz həmyaşdalarından geri qalması və ya inkişaf etməsi xarici təsirlərdən və tərbiyədən asılı deyildir. Ağıl yaşı anlayışına da tənqidi yanaşmaq lazımdır. A. Bine və T. Simon həmin anlayışı irəli sürərkən anadangəlmə intellektin spontan sürətdə inkişaf etməsi haqqında birtərəfli təsəvvürlərə əsaslanırdılar. Onlar yaş xüsusiyyətlərinə keyfiyyət baxımından deyil, ancaq kəmiyyət (statistik) cəhətdən yanaşırdılar. İntellekt əmsalı isə xalis nisbi göstəricidir: o, bir konkret testin (tapşırığın) icra səviyyəsini bəlkə de əks etdirə bilər, uşağın intellektual xüsusiyyətlərinin məmumi göstəricisi ola bilməz. Məmumi istedad dedikdə isə, məmumi qabiliyyətlə və ya qabiliyyətlər əzən məmumi olan cəhətlərin vəhdəti nəzərdə tutulmalıdır. Onlar, bir tərəfdən, xüsusi qabiliyyətlərin formalaşmasının əsasını təşkil edir, digər tərəfdən isə xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı ilə şərtlənirlər.

II Fəsil. Qabiliyyətin formalaşması.

2.1. Təbii imkanlar və fəaliyyət

İnsan qabiliyyətlərinin mahiyyətinin tədqiqi qabiliyyətlər haqında ümumibioloji anlayışı xüsusi insan qabiliyyətləri haqqındakı anlayışdan fərqləndirməyi tələb edir. Bəzi psixoloqlar qabiliyyətləri bioloji fenomen kimi təhlil edir və onun qanuna uyğunluqlarını irsiyyət amilləri ilə aydınlaşdırırlar. Halbuki insan qabiliyyətləri ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Qabiliyyətlərdən danışarkən, biz, birinci növbədə, insanın təbiətini ifadə edən xassələri nəzərdə tuturuq. Bu xassələr bəşəriyyətin ictimai-tarixi xassələrinin inkişafı məhsulu olsa da, irsən təsbit olunmurlar. Onlar nəsildən-nəslə hər bir yeni nəslin üzündən əvvəlki nəslin inkişaf nailiyyətlərinə yolu ilə verilir buna uyğun olaraq insanların ontogenetik inkişafının ən başlıca məzmunu ondan ibarət odur ki, onlar insanların tarixi inkişafının nailiyyətlərinə yiyələnirlər məhz bu əsasda sonrakı tərəqqinin subyektivi olurlar. İnsan qabiliyyətlərinin tarixi inkişafı prosesinin ardıcılığı onunla şərtlənir ki, nəsillərin nailiyyətləri morfoloji cəhətdən, irsi dəyişikliklər qaydasında deyil, onların fəaliyyətinin obyektiv məhsulları-maddi və ideal formasında təsbit olunurlar bu, əməyin və insan fəaliyyətinin başqa formalarının prinsip etibarilə məhsuldar xarakter daşması sayəsində baş verir. İnsanlar həmin obyektiv məhsulları mənimsəyərkən həm də onlarda həkk olunmuş insan qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. Bu aydın şəkildə göstərir ki, insanın istər ictimai, istərsə də xüsusi psixi xassələri ontogenetik inkişafın məhsuludur. İnsanların anadangəlmə təbii imkanları eyni deyildir. Diqqəti «anadangəlmə» sızınə cəlb etmək istəyirik. Təbii imkanlar dedikdə, qabiliyyətlərin inkişafına əsasını təşkil edən anatomik-fizioloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Anatomik xüsusiyyətlərə beynin mikrostrukturu, bədənin konstitusiyası, gözün, qulağın, səs tellərinin, el və ayaqların və s. quruluşu; fizioloji xüsusiyyətlərə isə ali sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətləri aiddir. Psixologiyada «təbii imkanlar» anlayışına orqanizmin anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq psixofizioloji xassələrini də daxil edir və bu sonuncuları əsas cəhət kimi şərh edirlər. Psixofizioloji xassə dedikdə, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətə yiyələnmənin lap ilkin mərhələsində uşaqda, bəzən isə müntəzəm surətdə məəyyən fəaliyyətlə məşğul olmayan yaşlılarda üzünə göstərilən incə rəng fərqləndirmə həssaslığı, gürmə hafizəsi, musiqi eşitmə həssaslığı və s. kimi xassələr başa düşülür. Belə təbii imkanlar, insan onlara bu və ya digər dərəcədə adekvat olan məəyyən qıcıqlayıcı, obyekt ilə təmasda olarkən üzünə göstərir. Məsələn, musiqi, mənzərə və s.-nin qavranılması zamanı məvafiq təbii imkanlara malik olan uşaqlarda yüksək hissi-hərəkəti həssaslıq və həmin fəaliyyətə meyl aydın təzahür edir. Təbii imkanların qabiliyyətə zəvriilib-zəvriilməməsi fəaliyyətdən asılıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qabiliyyətlərin morfofizioloji əsasları məsələsini yalnız təbii imkanlarla məhdudlaşdırmaq olmaz.

A.N.Leontyevin fikrincə, insanda təbii qabiliyyətlərlə (məsələn, rəng fərqləndirmə həssaslığı və s. ilə) yanaşı olaraq, insana məxsus qabiliyyətlər də vardır. Buraya nitq, musiqi, konstruktorluq qabiliyyətləri və s. daxildir. Əgər təbii qabiliyyətlər fəaliyyət prosesində anadangəlmə təbii imkanlar əsasında əmələ gəlsə, «ikinci növ qabiliyyətlər» başqa şəkildə formalaşır. Bu qabiliyyətlərin beyin mexanizmləri, insan əvvəlki nəsillərin ictimai-tarixi təcrübəsinə yiyələndikcə onun fərdi inkişafı prosesində təşəkkül tapır. Yeni «ikinci növ» qabiliyyətlərin maddi bazasını yeni funksiyalar icra edən fizioloji orqanlar mühkəm reflektor birləşmə və sistemlər təşkil edir. onlar formalaşdıqdan sonra vahid orqan kimi fəaliyyət göstərirlər. Yeni funksional orqanlar asanlıqla dəyişə, onların ayrı-ayrı tərkib hissələri başqaları ilə əvəz oluna bilər. Başqa sızlə, onlar yüksək kompensasiya etmə qabiliyyətinə malikdir. Beləliklə də aydın olur ki, qabiliyyətlərin morfofizioloji əsasları məsələsini yalnız təbii imkanlarla əlaqələndirmək səhv olardı. Qabiliyyətlərin inkişafında beynin ontogenezdə təşəkkül edən fizioloji orqanları da mühüm rol oynayır. Bundan başqa, belə güman etmək olmaz ki, hər bir fəaliyyətə xüsusi təbii imkan uyğun gəlir. Təbii imkan zoxmənalıdır, başqa sızlə, eyni bir təbii imkan əsasında həyat şəraitinin və fəaliyyətin necə davam etməsindən asılı olaraq məxtəlif qabiliyyətlər əmələ gələ bilər. Uşağın hansı dildə danışacağı nitq əhatəsindən asılı olduğu kimi, təbii imkanların qabiliyyətlərə zəvriilməsi, təşəkkül edən qabiliyyətin məzmunu və quruluşu fəaliyyətin xarakteri ilə şərtlənir. Fəaliyyətin hər bir növünə öz xüsusiyyətləri vardır. Hər hansı bir məvafiq psixi proses məəyyən bir fəaliyyətin bədii və ya texniki, təsviri və ya elmi, ifadəici və ya əməli fəaliyyətin tərkibinə daxil olmaqla onun xüsusiyyətlərinə uyğun surətdə inkişaf edir. Bunu müxtəlif fəaliyyət sahələrində, məsələn, təxəyyüln və ya təfəkkürn bir qabiliyyət kimi formalaşmasında asanlıqla görmək olar. Fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq təxəyyül ədəbi yaradıcılıqda, necə deyərlər, bədii təxəyyül kimi,

texniki yaradıcılıqda isə fəza təxəyyülb kimi formalaşır. Hər iki halda təxəyyülb yeni surətlərin yaradılması prosesi kimi təzahır edir. Lakin təxəyyülb ədəbi yaradıcılıqda xarici aləmi bədii şəkildə əks etdirən surətlərin yaradılması istiqamətində cərəyan etdiyi halda, texniki yaradıcılıqda fəza formaları, münasibətləri və texniki detallar yenidən işlənilməsi əsasında yeni konstruksiyalar yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Beləliklə de, fəaliyyətin bilavasitə təsiri nəticəsində şairin təxəyyülb bəstəkarın təxəyyülbəndən, rəssamın təxəyyülb konstruktorun təxəyyülbəndən fərqlənir. Hətta eyni bir fəaliyyətin nisbətən dar sahələrində belə təxəyyülb inkişafında özünəməxsus cəhətlər inkişaf edir. Məsələn, ədəbi yaradıcılıqda şairin, dramaturqun və nasirin təxəyyülbə məqayisə etsək, asanlıqla onlardan hər birinin təxəyyülb əzən xarakterik olan cəhətləri ayırd edə bilərik. Yaradıcı fəaliyyətin məxtəlif sahələrində tərəkəbbərin inkişafı haqqında da eyni sızləri demək olar.

2.2. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri

Qabiliyyətlərin formalaşması prosesini psixoloji cəhətdən dəzgəb təhlil etmək əzən bu sahədə üzəb gütərəb yaş xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək lazımdır. Hər bir yaş dıvrəndə qabiliyyətlərin formalaşması sahəsində köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İstər məktəbəqədər və kizik məktəbi, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövrlərində əmumi və xəsusi qabiliyyətlər iki istiqamətdə makro və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. Biz makro inkişaf dedikdə, qabiliyyətlərin məəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafının nəzərdə tuturuq. Bu prosədə məəyyən bir əmumi qabiliyyətdə, məsələn, obrazlı tərəkəbbərdə əmələ gələn bir xəsusiyyət digər əmumi qabiliyyətin (yaradıcı təxəyyülbə və s-nin) inkişafına təsir gütərir, onlar isə qarşılıqlı əlaqədə xəsusi qabiliyyətlərin (tutaq ki, sız assosiasiyalarının zənginliyi və ifadəli dilin) inkişafım şərtləndirir. Mikro inkişaf dedikdə isə ayrı-ayrı qabiliyyətlərin üz-üzəbəndə inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Bu mənada biz obrazlı tərəkəbbə, yaradıcı təxəyyülb və sairə kimi qabiliyyətlərin inkişafından danışırlıq və danışmalıyıq. Qabiliyyətlərin mikro və makro inkişafı bir-birilə vəhdət təşkil edir;

b) hər bir yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri vardır. Kizik məktəblinin bilik sahələrinə marağı, yeniyetmənin xəsusi fəallığı və meyllərinin genişliyi, bıyək məktəblinin üzəb şüurlu surətdə tənzim etmək meyli bunların hamısı bu və ya digər yaş dövrünün səciyyəvi xəsusiyyətləri kimi qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir gütərir. Bu xəsusiyyətləri nəzərə almadan qabiliyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini dəzgəb qiymətləndirmək olmaz. A.N.Leontyevin aşığıdakı fikri əqli qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu baxımdan təhlil etmək imkanı verir: «uşağın əqli inkişafını bütövlükdə onun psixi inkişafından, mənəvi simasını müəyyən edən maraqlarının hisslərinin və başqa əlamətlərinin zənginliyindən ayrılıqda nəzərdən kezirmək olmaz». Qabiliyyətlərin hamısının inkişafında həmin qanunauyğunluğun mühüm rol oynadığı gırmək zətin deyildir. Bu o deməkdir ki, qabiliyyətlərin formalaşması müvafiq yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Psixi inkişaf qeyri-bərabər (geteroxron) xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi inkişafın sürətlənməsi və ya ləngiməsi, gızlənilmədən yəksəlməsi və ya geriləməsi məşahidə olunur, başqa sözlə, eyni yaşlı uşaqların psixi inkişafı bir variantda deyil, məxtəlif variantlarda üzəb gütərir. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesində də həmin cəhət bəbbən aydınlığı ilə meydana zıxır. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu istiqamətdə xarakterizə etmək əzən bezi məsələlərlə tanış olaq. Senzitiv yaş dövrləri haqqında. Senzitiv dövr uşağın ontogenetik inkişafının məbbəm mərhələsini təşkil edir; bu zaman inkişaf edən uşaq ətraf mühitin müəyyən təsirlərinə xəsusilə həssas olur, psixikanın bu və ya digər istiqamətdə inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Məsələn, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar nəinki ana dilini, həm de başqa dilləri daha tez öyrənirlər. Bu baxımdan xəsusilə 3-5 yaş dil öyrənmək əzən senzitiv dıvr hesab olunur. Ayrı-ayrı qabiliyyətlərin formalaşması və inkişafı baxımından məktəbəqədər, kizik məktəbli və yeniyetməlik yaş dövrlərinin üz imkanları vardır. Senziti yaş dövrlərinin imkanlarından vaxtında səmərəli istifadə edilmədikdə bu sonralar qabiliyyətin inkişafı prosesində məəyyən zətinliklərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Kizik yaşlı uşaqlarda qabiliyyətlərin parlaq təzahır halları və ya vunderkind uşaqlar haqqında. Yüksək əqli qabiliyyətlərə malik olan uşaqlar haqqında psixologiyada çoxlu faktlar toplanmışdır. Onlar psixi inkişafın variantlarından biri kimi son zamanlar diqqəti daha zox cəlb edir. Erkən əqli inkişaf halları bezən daha qabarıq formalarda özünü gütərir. Üz həmyaşlılarını xeyli üzbb kezən vunderkind uşaqlar belə hallara misal ola bilər. Müəllim və tərbiyəzilər zox vaxt bu cəhəti nəzərə almır, vunderkind uşaqları az qala qeyri-adi adam kimi təqdim edir, onlarda üzlləri haqqında düzgün təsəvvər yaratmırlar. Belə tərbiyə üslubunun nəticələri isə zox hallarda fərəhli olmur. Kizik yaşlarından üzllərinin yəksək qabiliyyətləri ilə fərqlənən uşaqların, o səmlədən vunderkindlərin tərbiyəsi valideyn və tərbiyəzilərdən xəsusi psixoloji səriştə tələb edir. Yeniyetməlik və bıyək məktəbli yaşı dövründə qabiliyyətlərin bəzi inkişaf xüsusiyyətləri,

Yeniyyətlik yaşı dövründə uşaq aqli qabiliyyətlərinin inkişafı etibarilə həmyaşlarından fərqlənən xeyli şagirddə təsadüf olunur. Belə şagirdlərin iki tipi diqqəti daha çox cəlb edir: onların bir qismi maraqları və ətrafdakı adamlara münasibəti etibarilə daha çox kizik məktəbliyə bənzəyir. Dərsi asanlıqla başa düşür, məsələni daha asan yolla həll edir, lakin uşaq sadələşmə aparır, aşağı qiymət alanda ağlayır, qızlarla kiçik uşaq kimi vuruşur, bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır; digər qismi isə uşaq əslində böyük məktəbli kimi aparır: müəllimlərin bir çox məsləhətlərinə əməl etmir, dərsdə bəzən kənar işlərlə məşğul olur, ancaq maraqlandığı fənnə xüsusi diqqət yetirir, həmin fənn aid əlavə ədəbiyyat oxuyur, xüsusi dəftər tərtib Böyük məktəbli yaşında da biz bu sahədə maraqlı hallarla rastlaşırıq. Onlardan biri aşağıdakı ondan ibarətdir: aşağı siniflərdə uşaq həmyaşlarından fərqlənməyən bəzi şagirdlərdə gələcək intellekt əlamətləri uşaq gəlməyə başlayır. Onlar birdən-birə yaxşı oxumağa başlayırlar. Müəyyən bir elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsi ilə daha çox maraqlanır, həmin sahə ilə saatlarla məşğul olurlar.

NƏTİCƏ

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri dili müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə uyğunlaşma dinamikasından fərqləndirilmə ifadə olunur. Elmi texniki tərəqqi dövründə bir tərəfdən yeni fəaliyyət sahələri əmələ gəlir, digər tərəfdən sənayenin avtomatlaşdırılması robot texnikası və sair tətbiqi əlaqədar olaraq əvvəlki fəaliyyət sahələri yeni intellektual məzmun kəsb edir. Bu şəraitdə şagirdlərin qabiliyyətlərin hər tərəfli inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün həm ümumi həm də xüsusi qabiliyyətlərin olması zəruridir. Ayrı-ayrı qabiliyyətlər eyni bir fəaliyyət bir fəaliyyətin tərkibində bir-birilə əvvəlki və qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur. Təbiqə işi sahəsində uşaq ondan irəli gəlir ki, müəllimlər çox vaxt uşaqların qabiliyyətləri haqqında təkcə təlim müvəffəqiyyətinə gələcək müəllimlərə uşaq qabiliyyətlərinin müxtəlif inkişaf variantları vardır. Psixi inkişafın ayrı bərabər xarakteri bu sahədə xüsusilə aydın nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya Bakı Çinar-çap 2006 620 s.